

Иван М. Бецих¹

Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић

СТРАДАЊЕ ПРИВАТНИХ ФИНАНСИСКИХ УСТАНОВА У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ 1915–1918.

Резиме: У намери да подигне сопствену индустрију, Краљевина Србија је у последње две деценије XIX века подстакла развој новчаних завода, који би дали материјалну основу за напредак привреде. До Првог светског рата на југу Србије постојало је 19 новчаних завода. Избијање рата значило је престанак нормалног пословања, а са окупацијом потпуна обустава рада банака. Пословни људи и имовина новчаних установа нашли су се на удару окупационих, посебно бугарских власти. У раду је, на основу архивске грађе и релевантне литературе, истражен степен пострадалости банака у јужној Србији.

Кључне речи: новчани заводи, плчка, интернација, убиства, ратна одштета

Први новчани заводи са приватним капиталом на простору Србије – *Београдски кредитни завод*, *Смедеревска кредитна банка* и *Ваљевска штедионица* – основани су 1871. године, док је држава отворила штедионице у Крагујевцу и Ужицу, а наредне године у Крушевцу, Смедереву и Чачку (Митровић, 2004: 33). Полет у оснивању новчаних завода осетио се после стицања независности Србије и почетка рада Народне банке 1884. године и био је веома интензиван током последње две деценије XIX века, док је почетком XX века дошло до праве експанзије у оснивању новчаних завода у Србији.

До 1888. године већ је било 37 новчаних завода, са капиталом од 8,7 милиона динара и укупним обртом од око 251,5 милиона и чистом добити од 926.000 динара (*Историја српског народа*, 1994: 17). Подстицај за развој српске привреде донео је Царински рат са Аустро-Угарском 1906–1911. године, јер је, после дугог периода слободне трговине, Србија у време Царинског рата направила продор у правцу јаче протекционистичке спољне трговине, како би могла да надомести недостатак увоза. Ефекти ембарга појачани су у време анексоне кризе 1908–1909. године, пошто је динар задржао једнаку вредност са француским франком, па се осећала оскудица новца, тако да су створени повољни услови за оснивање великог броја есконтних банака. Већ до краја 1908. године број новчаних завода нарастао је на 140, са уплаћеним капиталом од 47 милиона динара, а само три године касније њихов број се попео на 162. У 1911. години основано је још 17 завода,

¹ becic89@gmail.com

тако да их је пред балканске ратове било 179, са уплаћеним капиталом од преко 50 милиона динара (*Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца*, 1922: 125).

На простору јужне Србије основано је 19 новчаних завода: 8 у Нишу, 6 у Лесковцу, 2 у Алексинцу, 2 у Власотинцу и 1 у Врању. Најстарији заводи били су: *Нишка акционарска штедионица* (1885), *Алексиначка штедионица* (1887), *Нишка задруга за кредит и штедњу* и *Лесковачка удеоичарска штедионица* (1888), *Српско-јеврејска трговачка задруга* из Ниша (1889), *Власотиначка задруга за помоћ и штедњу* (1895) и *Лесковачка трговачка банка* (1903). У време Царинског рата основано је чак 11 новчаних завода: *Нишка банка*, *Нишка трговачка банка* и *Лесковачка задруга* (1906), *Окружна банка* из Ниша (1907), *Власотиначка трговачка банка* и *Лесковачка прометна банка* (1908), *Нишки кредитни завод* и *Алексиначка задруга* (1908), *Врањска банка* (1909), *Лесковачка кредитна банка* и *Лесковачка привредна банка* (1911). У 1912. години основана је Нишка занатска банка. Укупан оснивачки капитал ових банака износио је 4.822.873 динара, али је његова вредност реално била већа, будући да је уплата извршена у златном и сребрном новцу. Највећи заводи били су Нишка акционарска штедионица, Нишка трговачка банка и Лесковачка привредна банка, са главницама од 500.000 динара.²

Балкански ратови прекинули су нормалан привредни живот и развитак на простору Србије. Са почетком ратних операција индустријска производња готово је потпуно опала, а једино се експлоатација рудних богатстава значајних за војску одвијала на високом нивоу. Ови ратови изазвали су пертурбације и у банкарству, јер су смањили могућност пласирања кредита, али су довели и до повлачења дела штедних улога, будући да је *Народна банка*, на дан објаве рата Османском царству 18. октобра 1912. године, редуковала замену папирног новца на тај начин што је 25% новчаница у злату поднетих на замену исплаћивано у сребру. Ова мера укинута је 28. јануара 1914. године, али је *Народна банка* у жеку мобилизације за рат са Аустро-Угарском 27. јула 1914. године, први пут од свог оснивања укинула замену новчаница за метал (*Народна банка 1884–1934*, 1934: 96).

Са избијањем Првог светског рата новчани заводи на југу Србије нашли су се у позицији да су имали драстично смањен обим рада, услед мобилизације комитената и општег смањења послова, али се нису нашли у непосредној опасности од ратних збивања. Ратне операције са почетка јесени 1915. године онемогућиле су било какав рад, а окупација Србије значила је почетак великог страдања за становништво и све видове имовине.

У плановима за будућност Србије током преговора са Централним силама 1915. године најрадикалнији је био бугарски краљ Фердинанд Кобуршки који је захтевао потпуну поделу Србије. На постојање

² Архив Југославије, фонд Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије (65), ф. 1092, а. ј. 2076, у даљем тексту АЈ, 65–1092–2076; АЈ, 65–1320–2304; АЈ, 65–1321–2305; АЈ, 65–1339–2323; АЈ, 65–1340–2324; АЈ, 65–1341–2325; АЈ, 65–1342–2326; АЈ, 65–1457–2441; АЈ, 65–1458–2442; Рачуни изравнања банака.

остатака указивао је као на опасност, јер би то био простор на коме би се наставиле „руске смутње и интриге” које би угрозиле мир на Балкану и подбадале Србе у Аустро-Угарској. Закључак немачког амбасадора у Цариграду Метерниха био је да бугарски краљ „жели да Србија као држава нестане са географске карте” (Avramovski, 1985: 186). Иако су Мађари били против потпуног анектирања Србије и прикључењу појединих делова у оквиру стратегијске исправке граница, са потпуним нестанком Србије, крајем новембра 1915. године, сложио се и Беч, јер за њега није долазило у обзир никакво друго решење, због босанских Срба (Avramovski, 1985: 189–201).

Жестоке борбе на фронту Друге српске армије отпочеле су 6. новембра 1915. године. Надирући у правцу Лесковца и Гњилана, бугарске трупе угрозиле су позадину српских трупа на источном делу балканског фронта и продрле преко планине Влаине ка Лесковцу. Да би зауставио бугарско надирање, командант Друге армије, војвода Степа Степановић, убрзао је повлачење од Ниша и Власотинца. Бугари су овладали овим местима, а после жестоких борби 8. новембра заузели и Лесковац (Туровић и Ивановић, 2006: 8–9).

Северна Србија подељена је на две окупационе зоне: аустроугарску са 1.370.000 становника и бугарску са 952.000 становника. Граница између зона била је на Великој Морави од Смедерева до Сталаћа, потом линијом Крушевац – Вукања – Злата – Лебане – Липовица – Огоште – Гњилане – Бетина – Шар-планина – албанска граница. Источни део Србије припао је Бугарској, којој су припале и јужна Србија, приштински и призренски округ. Од окупираног дела Бугарска је створила две зоне: Моравску војно-инспекцијску област са седиштем у Нишу, на челу са генералом Кутинчевим и војно-инспекцијску област са центром у Скопљу, под управом генерала Петрова (Поповић, 2000: 61).

Док је у бугарској окупационој зони српски народ присиљаван да присуствује разним скуповима на којима су окупатори држали предавања и доказивали постојање Моравске Бугарске, српска интелигенција суочила се са питањем биолошког опстанка. У врањском округу је само у 1915. години убијено 42 свештеника, 500 лица разне друге интелигенције и преко 3.000 осталих грађана. У Сурдулици је убијено око 3.000 људи, а приликом Топличког устанка 1917. године страдало је још око 13.000 (Динић, 1921, I: 4).

Интернација становништва вршена је и са аустроугарске и из бугарске зоне. Према аустријском извору од 30. августа до 10. новембра 1916. године интернирано је 16.577 људи способних за војску, а размере аустроугарског удара на српски етнички корпус могу се сагледати са податком да је 1. фебруара 1917. године у заробљеничким логорима непријатељских држава било 154.630 заробљеника српске националности (Поповић, 2000: 64). У заробљеничким логорима Бугарске почетком 1917. године било је 187 српских официра и 31.492 војника, што је било 20,5% свих заробљених Срба од стране непријатељских држава (Поповић, 2000: 66).

Међу страдалим и интернираним лицима био је сразмерно велики број чланова управних и надзорних одбора банака и њихових службеника. Страдали су: Благоје Илић, члан фирме *Коста Илић и синови* у Лесковцу, члан Управног одбора *Фабрике вунених тканина Коста Илић и синови* у Београду, председник Надзорног одбора *Текстилне фабрике Коста Илић и синови* у Лесковцу, члан Управног одбора фабрике кудеље у Лесковцу, председник Управног одбора Власотиначке задруге, председник Текстилне школе у Власотинцу и члан Управног одбора Народне одбране у Власотинцу (Динић, 1921, II: 70); чланови управе Нишке акционарске штедионице: Коста Кацика, председник и управник банке, Тодор Митић и Јован Јовановић, као и чиновници: Иван Соколић и Сима Јосифовић;³ чланови управе Нишког кредитног завода: Никола Јовановић, Горча Поповић, Таса Танић и службеници Димитрије Ивковић и Адам Адамовић;⁴ чланови управе *Окружне банке*: Владимир Николић и Михаило Палигорић, као и оснивач и директор Тодор Палигорић;⁵ председник Управног одбора Нишке трговачке банке Илија Гирић;⁶ један од оснивача Врањске банке Ђорђе Ц. Антић, као и њен благајник Аритон Пантасијевић;⁷ и Сотир Тодоровић, председник управног одбора Лесковачке удеоничарске штедионице, Трговачког удружења, Народне одбране и Црвеног крста (Туровић и Ивановић, 2006: 138).

Са овим жртвама новчани заводи на југу Србије учествовали су у страдању више од 1,2 милиона погинулих Срба, уз 114.000 ратних инвалида и око 150.000 тешко рањених цивила (Милић, 1980: 49).

Злочини у бугарској окупационој зони били су саставни део политике денационализације, тј. бугаризације Срба, Албанаца, Турака, Грка и Јевреја. У ту сврху требало је елиминисати или покорити српску интелигенцију: учитеље, професоре, правнике, адвокате, свештенике, богатије људе, све угледније политичаре, чиновнике и нарочито националне раднике. Одмах за војском из Бугарске су почели да стижу полицајци, чиновници, професори, учитељи, свештена лица, пољаци, „житари” и други кадрови да би спроводили присилну денационализациону политику своје владе. Начин на који је то извођено окарактерисао је крајем јула 1916. године аустроугарски конзул у Нишу Колрус, који је известио надређене да Бугари у својој политици денационализације примењују „малобројна културна средства“ и да „изузев увођења бугарских школа, није до данас могуће навести неке

3 АЈ, 65–1342–2326, Извештај Управног одбора *Нишке акционарске штедионице* од 29. августа 1920. године.

4 АЈ, 65–1339–2323, Извештај Управног одбора *Нишког кредитног завода* од 15. августа 1920. године.

5 АЈ, 65–1341–2325, Извештај Управног одбора *Окружне банке* од 15. августа 1920. године.

6 АЈ, 65–1340–2324, Извештај Управног одбора *Нишке трговачке банке* од 24. октобра 1920. године.

7 Натпис на споменику Зверства бугарског окупатора 1915–1918 у Врању; АЈ, 65–1458–2442, Извештај Управног одбора *Врањске банке* од 17. октобра 1920. године. (На споменику у Врању Аритон Пантасијевић уписан је као Харитон Пантасијевић).

друге творевине ове врсте“ (*Историја српског народа*, 1994: 153).

Окупаторе су интересовали сви видови економије и производње у Србији, почев од производње хране до инвестиционих објеката у државном и приватном сектору. Сва јавна добра и велики део приватног власништва проглашени су за ратни плен, а конфискације, реквизиције и контрибуције биле су прве мере у остваривању плана економске пљачке Србије. Оне су убрзо допуњене разним административним таксама и посебно монополом на готово све прехранбене артикле. Предмети од племенитих метала, посебно од бакра и златни новац били су законски предмет узапћења, узимања, принудне предаје и то уз предвиђене санкције од стране управних власти Гувернмана. Окупационе власти присвојиле су, пре свега, инвестициона добра, новчане заводе и њихове грађанске депозите, средства из непосредне производње, сва добра јавног саобраћаја. Паралелно су започели са конфискацијама прехранбених извора и затечених залиха хране по млиновима, магацинима, магазима и јавним продавницама, сеоским кошевима (Стојанчевић, 1985: 24).

Привремену девалвацију динара управа Гувернмана претворила је 22. јуна 1916. године у сталну, смањивши вредност српске валуте за 50% према круни и левау, односно 60% према немачкој марки. Тиме су повећане цене и погоршани услови живота, али је изазван и неред у новчаним приликама. Наређено је печатање свих оптицајних динарских новчаница, а из трезора Народне банке опљачкане су заостале поништене новчанице и пуштене у промет (*Народна банка 1884–1934*, 1934: 79). Да би оставили утисак о реалности наметнутог курса, Бугари су сазвали угледне Врањанце да „са њима” утврде курс српским новчаницама. Председник општине Харитон Миљковић изјавио је том приликом да рат још увек није завршен и да се још не зна како ће се завршити и ако је у Врању престала српска власт, *Народна банка*, као приватна установа, није престала са радом и да српске новчанице имају у Народној банци јаку подлогу и да је курс динара износио, ако не *at par*, онда највише 20% мање вредности од лева (Хаџи Васиљевић, 1922: 40). Становништво је избегавало жигосање новца, тако да је окупаторски новац (првенствено круне) преузео сав промет, док је динар ишчезао из саобраћаја. Развој ситуације био је користан по вредност динара у иностранству, тако да је динар у Швајцарској током целог рата имао бољи курс од круне (*Народна банка 1884–1934*, 1934: 97). На самом простору аустријског гувернмана добијале су се 102 круне за 100 динара, док у Нишу чак 140 круна (Митровић, 1984: 395–396).

Пљачка под бугарским режимом била је стална пракса, како војних, тако и цивилних власти. Војници су се задовољавали узимањем готовог новца, одеће и рубља, док су официри паковали намештај и слали га у Бугарску. Ради пљачке Бугари су изрицали казне које никада нису биле мање од 1.000 до 2.000 лева, а ишле су и преко 50.000 (Динић, 1921, II: 88). Имовинска несигурност и традиционално чување новца уза се били су познати Бугарима, па су убијали људе за које су сматрали да имају новац. Породице жртва жалиле су да су

им опљачкали по 10, 20 или чак 50 француских златника (наполеона). Влада је практиковала пљачку, наредбом да се напуштена добра прогласе за *res nullius* (ничија ствар) чиме су сва добра, покретна имовина српске државе и сва својина српских грађана који су се повукли са армијом проглашена за добра без власника и изложена јавној продаји у корист државне благајне (*Голгота и васкрс Србије 1915–1918*, 1990: 653). Из тих разлога је највероватније убијен, по специјалној наредби из Софије, председник Управног одбора Власотиначке задруге Благоје Илић, пошто је он једини од браће остао у Србији. У сваком случају, Бугари су из магацина фирми Косте Илића и синова однели робу у вредности већој од милион динара (Динић, 1921, II: 70).

Реквирирала се и отимала стока, храна, кожа, вуна, посуђе од метала, чак и оловни кров са Пећке патријаршије. Последица је била глад, од које је, према подацима Међународног црвеног крста, до 1. септембра 1917. године у Србији умрло око 8.000 лица (Поповић, 2000: 63).

Имовина Народне банке пренета је 24. и 25. јула 1914. године, у жеку кризе са Аустро-Угарском, из Београда у Крушевац, где је била прилично сигурна. Опасност по њену и имовину новчаних завода на југу Србије настала је почетком јесени 1915. године, па је извршена нова евакуација почевши од 10. октобра. Колико је ситуација била критична, могуће је закључити из тога да је воз за Солун, са имовином Народне банке из Крушевца и Ниша прошао у раним јутарњим часовима 16. октобра 1915. године кроз Врање, свега неколико часова пре него што је бугарска војска ушла у ту варош и пресекала пругу Ниш–Скопље (*Народна банка 1884–1934*, 1934: 90–91).

У овом транспорту налазили су се портфељи имовине *Алексиначке штедионице*, *Алексиначке задруге* и *Врањске банке*, док су портфељи нишких банака имали другачију судбину. Нишке банке су према наређењу министра народне привреде од 22. септембра 1915. године, припремиле и четири дана пре евакуације Ниша послале по овлашћеним лицима Тодору Спасојевићу, адвокату, и Манојлу Поповићу, члану управног одбора *Нишке акционарске штедионице* менични портфељ, залоге и књиге. Пошто су они стигли у тренутку када се Крушевац евакуисао, закопали су сандуке поред куће Стане Јаћимовић у Трстенику.⁸ Будући да су се сандуци у земљи налазили пуне три године и да су Немци баш у тој згради направили шталу, влага и мокраћа продрле до су сандука и проузроковале велику штету меницама и залогома, а многе од књиге постале су неупотребљиве.

Попут аустроугарске, и бугарска окупациона власт, у жељи да покаже како је српска држава престала да постоји, уништавала је сва документа, архиве, печате, пореске књижице, уложне књижице и друге службене папире са ознаком Краљевине Србије. Осим докумената банака која су се налазила у судовима, Бугари су спаљивали и архиве новчаних завода, а поједине су се сачувале само преданом акцијом банкарских службеника.

⁸ АЈ, 65–1340–2324, Извештај Управног одбора *Нишке трговачке банке* од 24. октобра 1920. године.

Власотиначке банке преданом акцијом својих упосленика сачувале су све банчине менице и остале хартије од вредности, као и документа која су гарантовала већину предратне имовине банака. Део докумената сачуван је тако што је био закопан, али је дуги период похрањености у земљи узео свој данак, тако да је већина књига била оштећена или пропала.⁹ И чланови управа и службеници лесковачких банака сачували су банчине портфеље тако што су их закопали, с том разликом да су то учинили на здравијим местима, тако да су банчине готовине, хартије од вредности и главне књиге сачуване неоштећене.

Директор *Окружне банке* Тодор Палигорић пренео је банчину имовину у свој стан да би је сачувао, што је делимично и успео, јер је део архиве и залогe окупатор однео приликом претреса 1. марта 1917. године.¹⁰ Врањска банка могла је после рата да сачини биланс рада захваљујући председнику Управног одбора Ристи К. Стајићу који је инсистирао да се изврши препис свих банчиних докумената, будући да је банчине књиге, предратне билансе, као и касе, непријатељ уништио.¹¹

Код материјалних губитака, различите процене показивале су велика одступања. Делегација Краљевине СХС проценила је пред репарационом комисијом 1919. године ратну штету на простору Србије, јужне Србије и на Косову и Метохији на седам до десет милијарди златних франака (према ценама из 1914. године), што је одговарало половини укупне српске националне привреде. Поред разарања, у ту суму урачунати су губици у производњи, порезима, као и трошкови отплате дугова, социјалних давања и друго, тако да су репарациони захтеви признати на суму од седам милијарди златних франака. Само у врањском округу било је „20.000 порушених и изгорелих кућа”, „од чега у срезу јабланичком 17.000”.¹² Још 1916. године аустроугарске војне власти су на територији своје окупационе зоне констатовале да од 112 предузећа која су, бар споља, одолела војним акцијама само њих 47 (42%) било је способно за производњу, при чему их је само 26 могло да одржи један минимални погон. Свега 59% млинова било је у употреби, а остале фабрике уништене су демонтажом, реквирирањем и обесним уништавањем приликом повлачења. У приватној индустрији рат је проузроковао штету у вредности од 145.605.000 франака, а за пет година дошло је до губитка у производњи од 50 милиона франака (Чалић, 2004: 204).

Колики је био степен пострадалости индустрије на југу Србије може се закључити из тога што су у јесен 1919. године Ниш и Лесковац добили највише помоћи од Берзе рада од свих градова у унутрашњости Србије. Од 52.833 динара, 46% помоћи исплаћено је у Бео-

9 АЈ, 65–1457–2441, Извештај Управног одбора *Власотиначке трговачке банке* од 19. августа 1920. године.

10 АЈ, 65–1341–2325, Извештај *Окружне банке* министру трговине и индустрије од 20. јуна 1919. године.

11 АЈ, 65–1458–2442, Извештај Управног одбора *Врањске банке* од 17. октобра 1920. године.

12 *Врањски гласник*, Врање 1920, бр. 1–2, 1.

граду, 12,6% у Лесковцу, а 11,4% у Нишу (Димитријевић, 1983: 16).

Табела 1. Ратна штета у Србији у златним француским францима

Намирнице, сточна храна и жетве	1.500.000.000
Стока, живина, кошнице итд.	1.500.000.000
Залихе дрвне грађе	150.000.000
Руде	70.000.000
Постројења, машине, кола	75.000.000
Приватна индустрија	140.000.000
Државна предузећа	60.000.000
Приватна трговина	300.000.000
Државна трговина	150.000.000
Занати	50.000.000
Банке	100.000.000
Станови	30.000.000
Саобраћај	450.000.000
Друго	350.000.000
Укупно	4.925.000.000

Извор: Чалић, 2004: 203.

Непосредна штета причињена привреди процењена је на око 5 милијарди франака, од чега је у банкарству износила 100 милиона. Поред разарања, остварени губици били су и у производњи, порезима, као и трошковима отплате дугова, социјалних давања, па су репарациони захтеви укупно достигли суму од око седам милијарди златних франака (Чалић, 2004: 203–204). Сва покретна имовина банака на југу Србије коју је непријатељ затекао (намештај, касе, канцеларијски прибор) била је однета или уништена, док је мали проценат намештаја спасен, попут оног из *Лесковачке привредне банке* јер је службеник Алекса Стојановић пренео део намештаја из банке кући и тако га сачувао.¹³ Сви локали и непокретна имања банака били су присвојени и издавани, а у зграду *Лесковачке удеоничарске штедионице* усељена је филијала бугарске *Народне банке*.

Новчани заводи у Србији нису били подељени на пословне банке и на чисто банкарске установе, па су банке често биле власници низа индустријских и грађевинских предузећа, фирми и магацина који тргују намирницама, пивара итд. *Окружна банка* била је у поседу аутоматског млина од 1912. године, *Српско-јеврејска трговачка задруга* располагала је електричном столарском фабриком; *Нишка занатлијска банка* имала је магацине за занатлијску робу; *Нишка трговачка банка* била је власник фабрике коже, а у партнерству са фирмом *Браћа Николић* и циглану; *Нишка задруга за кредит и штедњу* имала је фабрику цигала, плочица и израђевина од цемента, а бавила се и грађевинарством; *Нишка акционарска штедионица* основала је 1910. године предионицу – имала је у свом поседу предионицу са 14 влачара која је годишње давала 225 тона памука и млин, основан 1911. го-

¹³ АЈ, 65–1320–2304, Извештај *Лесковачке привредне банке* министру трговине и индустрије од 10. априла 1919. године.

дине, са капацитетом од 12 тона брашна за 24 сата; *Нишка банка* била је власник воденице у Брзом Броду; *Нишки кредитни завод* поседовао је фабрику цигала и црепа; *Лесковачка кредитна банка* трговала је великом количином робе из својих магацина.

Фабрике и радионице у поседу банака прво су експлоатисали Бугари, а потом Немци. Бугари су однели све израђевине, сировине, ручни алат, машине, млинске инсталације, док су Немци користили зграде за војне потребе и користили присутни материјал или избацивали машинске инсталације због простора. Било какав покушај заштите имовине сурово је кажњаван. Када се управа *Окружне банке* пожалила окупационим властима на незаконито присвајање имовине од стране бугарске војске сви су били интернирани.¹⁴

Ипак, део своје имовине успеле су да спасу *Лесковачка кредитна банка*, чија се управа потрудила да највећи део робе прода и добијени новац раздели свим члановима управе на чување, да би се избегла могућност потпуне заплене,¹⁵ као и *Нишка трговачка банка*, чија је управа успела да спаси зграде и машине тако што их је издала једном аустријском поданику, а део робе кришом пренела у „Хотел Касину”, па је у малим партијама продавала.¹⁶

Највећу штету претрпела је *Нишка акционарска штедионица*. Током рата Немци су сву машинску инсталацију изнели из сале и бацили у подрум, па је зарђала и постала неупотребљива. Вредност инсталација по ценама из пролећа 1919. године процењена на 3.798.853,05 динара. Немци су салу употребљавали за оправку топова, за шта су користили и делове разних машина. Млин су употребљавали Бугари, који су током повлачења однели главне делове млинске инсталације, 150 тона жита и сав памук из предионице. Укупна штета износила је 5.698.371,85 динара, али је накнадно смањена на 2.023.792,96 динара.¹⁷

Штета коју је претрпела *Окружна банка* процењена је на 3.265.211 динара (намештај, роба и остале покретности) у шта је урачунато и 2.100.000 динара за трогодишњу експлоатацију млина.¹⁸ Фабрику и кућу са 9 магацина у власништву *Српско-јеврејске трговачке задруге* прво су експлоатисали Бугари, а потом Немци. Укупна штета процењена је на 225.313,50 динара.¹⁹ Махине и робу из фабрике *Нишке задруге за кредит и штедњу* однели су Бугари, а висина процењене штете није позната. Из магацина *Нишке занатлијске банке* однета је роба, чија вредност такође није утврђена. Штета коју је

14 АЈ, 65–1341–2325, Извештај Управног одбора *Окружне банке* од 15. августа 1920. године.

15 АЈ, 65–1320–2304, Извештај Управног одбора *Лесковачке кредитне банке* од 27. октобра 1921. године.

16 АЈ, 65–1340–2324, Извештај Управног одбора *Окружне банке* од 24. октобра 1920. године.

17 АЈ, 65–1342–2326, Извештај о штети *Нишке акционарске штедионице* од 7. априла 1919. године.

18 АЈ, 65–1341–2325, Извештај о штети *Окружне банке* од 20. јуна 1919. године.

19 АЈ, 65–1342–2326, Извештај о штети *Српско-јеврејске трговачке задруге* од 9. априла 1919. године.

претрпео *Нишки кредитни завод* процењена је на 854.400 динара.²⁰ Из *Нишке задруге за кредит и штедњу* однете су машине и роба из фабрике, а зграда је оштећена. Није позната висина штете.

Потраживања на име ратне одштете *Алексиначке задруге* била су 152.489,63 динара, али јој је суд доделио 98.200 динара.²¹ *Лесковачкој задрузи* призната је ратна штета у висини од 23.820 динара, а *Лесковачкој привредној банци* од 9.324,60 динара.²² *Врањској банци* причињена је штета од 6.446 динара.²³

Укупна штета коју су банке претрпеле премашивала је 10 милиона динара и износила је више него двоструко од вредности главнице банака. Међутим, судови за ратну одштету драстично су редуцирали процењене суме и исплаћивали новчаним заводима 50%–70% од вредности процењене штете. Код појединих установа редуција је била изузетно драстична. Примера ради, *Главни савез српских земљорадничких задруга*, коме су однете справе, алати, машине, плави камен, сумпор итд. у вредности од 3,5 милиона златних динара, суд је доделио свега 450.000 папирних динара. Додатан проблем био је темпо исплате, јер иако је до 1924. године Краљевина СХС наплатила одштету у вредности за око 6 милијарди динара, издате обвезнице носиле су рок исплате од 50 година, па су сељаци у Србији били принуђени да их продају по курсу од свега 13% (Јапчевић, 1924: 38). Разлог лежи у хроничним буџетским дефицитима и потребама државе за новцем, јер је ратна одштета чинила и до 10% буџетског прихода. На овај начин становништво Србије је још једном било оштећено и већи део новца који је требало да му припадне отишао је у касу заједничке државе.

Реални губици банака били су још већи, јер због мораторног стања многе од њих нису могле да почну са радом пре краја 1920. године – јавио се недостатак средстава за покретање робних одељења или су чак биле принуђене да окончају свој рад. *Алексиначка штедионица* била је принуђена да одложи почетак изградње електричне централе, млин *Нишке акционарске штедионице* почео је да ради од 1922. године, а *предионица* тек током 1924. године,²⁴ *Нишка задруга за кредит и штедњу* тражила је партнера или купца за фабрику јер није имала довољно финансијских средстава.²⁵ Да би наставиле са радом *Лесковачка удеоничарска штедионица* и *Лесковачка прометна банка* фузионисале су се у *Лесковачку централну банку*, *Нишка банка* ушла

20 АЈ, 65–1339–2323, Извештај о штети *Нишког кредитног завода* од 15. маја 1919. године.

21 АЈ, 65–1320–2304, Извештај Управног одбора *Алексиначке задруге* од 27. октобра 1921. године.

22 АЈ, 65–1320–2304, Извештај *Лесковачке задруге* министру трговине и индустрије од 10. априла 1919. године и Извештај Управног одбора *Лесковачке привредне банке* од 2. априла 1922. године.

23 АЈ, 65–1458–2442, Извештај Управног одбора *Врањске банке* од 17. октобра 1920. године.

24 АЈ, 65–1342–2326, Извештаји *Нишке акционарске штедионице* за 1924. године.

25 АЈ, 65–1342–2326, Извештај Управног одбора *Нишке задруге за кредит и штедњу* од 24. августа 1920. године.

је у састав *Грађанске банке* из Београда, а услед недостатка средстава и немогућности опоравка, са радом је престала *Српско-јеврејска трговачка задруга*.²⁶

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Југославије, фонд Министарства трговине и индустрије.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Голгота и васкрс Србије 1915–1918. Београд, 1990.

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, Алманах 1921–1922. Загреб, 1922.

Натпис на споменику Зверства бугарског окупатора 1915–1918 у Врању.

НОВИНЕ

Врањски гласник. Врање, 1920.

ЛИТЕРАТУРА

Avramovski, Živko. *Ratni ciljevi Bugarske i centralne sile 1914–1918*. Београд: Institut za savremenu istoriju, 1985.

Димитријевић, Сергије. *Историја Лесковца и околине (1918–1928)*. Лесковац: Народни музеј Лесковац, 1983.

Динић, Сретен. *Бугарска зверства у Врањском округу, I–II*. Београд: Народ, 1921.

Исић, Момчило. *Сељаштво у Србији 1918–1925*. Београд: Институт за новију историју Србије, 1995.

Историја Српског народа, VI-1. Београд: Српска књижевна задруга, 1994.

Лапчевић, Драгиша. Економско стање Србије после рата. *Летопис Матице српске*. 7, Нови Сад: Матица српска, 1924.

Milić, Danica. „Privreda Srbije i odnosi u njoj 1919. godine“. *Acta historico-oecconomica Jugoslaviae* 7 (1980).

Митровић, Андреј. *Србија у Првом светском рату*. Београд: Српска књижевна задруга, 1984.

Митровић, Андреј. *Стране банке у Србији 1878–1914, политика, прогрес, европски оквири*. Београд: Стубови културе, 2004.

Народна банка 1884–1934. Београд: Народна банка Краљевине Југославије, 1934.

²⁶ АЈ, 65–1339–2323, Предлог Управног одбора *Нишке банке* на ванредном збору од 11. септембра 1921. године.

- Поповић, Никола Б. *Срби у Првом светском рату 1914–1918*. Београд–Нови Сад: Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа, 2000.
- Стојанчевић, Владимир. *Србија и српски народ за време рата и окупације 1914–1918. године*. Лесковац: Народни музеј Лесковац, 1985.
- Туровић, Добросав Ж. и Небојша М. Ивановић. *Лесковац и лесковачки крај 1915–1918*. Лесковац: Историјски архив Лесковац, 2006.
- Хаџи Васиљевић, Јован. *Бугарска зверства у Врању и околини (1915–1918)*. Нови Сад: Културно-привредно друштво Врањанаца у Београду, 1922.
- Чалић, Мари-Жанин. *Социјална историја Србије. Успорени напредак у индустријализацији*. Београд: Слио, 2004.

Ivan M. Becic

DAMAGE OF PRIVATE FINANCIAL INSTITUTIONS IN THE SOUTH OF SERBIA FROM 1915 TO 1918

Summary: In order to develop its own industry, the Kingdom of Serbia had encouraged the development of monetary institutes, which would eventually provide the state with the material basis for the industrial advancement in the last two decades of the 19th century. Prior to the beginning of the Great War, there were 19 monetary institutes in the south of Serbia. The War caused the gap in the regular business ventures, and with the foreign occupation, all the banks were closed. Businessmen and the property of monetary institutes were at the disposal of the occupational, especially Bulgarian, authority. Based on the archive documents and relevant literature in this field, the paper explores the level of the damage done to the banks in the south of Serbia.

Key words: monetary institutes, theft, internment, murders, war damage